

УДК 378: 303.72

В.Пилипенко,
доктор соціологічних наук;
О.Гончарук,
кандидат соціологічних наук

ВИЩА ОСВІТА В УКРАЇНІ: ІННОВАЦІЙНИЙ ВИМІР

У статті висвітлюються проблеми інноваційного розвитку вітчизняної системи вищої освіти. Остання розглядається як із соціологічної, так і з соціально-філософської точок зору.

В статье освещаются проблемы инновационного развития отечественной системы высшего образования. Последняя рассматривается как с социологической, так и социально-философской точек зрения.

The paper sheds light on the problems of innovative development of the domestic system of higher education. The latter is considered both from sociological and social-philosophical point of view.

Ключові слова: *освіта, Україна, інновації, реформи, дослідження.*

Ключевые слова: *образование, Украина, инновации, реформы, исследование.*

Keywords: *education, Ukraine, innovations, reforms, research.*

Питання про відокремлення соціології освіти як наукового напрямку (на стику соціології і педагогіки) в Україні актуалізується в період отримання незалежності і кардинальної зміни ідеологічних, політичних та освітніх орієнтирів. Стали актуальними проблеми, котрі в рамках попереднього суспільно-політичного і соціально-економічного устрою жорстко визначались комуністичною доктриною. Став актуальним філософсько-соціологічний аналіз фундаментальних основ і парадигм педагогічної науки, її зв'язків із суспільною практикою.

Саме тут і виникають дискусії про предмет соціології освіти, парадигму даного наукового напрямку, співвідношення його з традиційно-філософськими і педагогічними проблемами. При цьому деякі суспільствознавці вважають необхідною наявність єдиної парадигми для даного наукового напрямку. Мабуть, “здійснює” свій вплив традиція марксистсько-ленінської моностратегії в суспільствознавстві зокрема і в розвитку науки про розвиток суспільства загалом [1, с. 276–280].

Можна, звичайно, “заборонити” формування нового наукового напрямку і спробувати вирішити проблеми (що виникають у сфері освіти) традиційними філософськими, соціологічними і педагогічними засобами. Можливо замість плюропарадигмального підходу запропонувати монопарадигмальний. Однак сумнівно, що дана позиція буде конструктивною. Мабуть соціологія освіти не “потребує” адміністративної санкції на функціонування, і тут головне – не заважати.

Сьогодні говорять про загальну кризу системи освіти. Але специфіка її “визрівання” у розвинених країнах і на пострадянському просторі є суттєво відмінними. У розвинених країнах це “органічна” криза, пов’язана з глибокими трансформаціями при переході від індустріального суспільства до постіндустріального, інформаційного. За умов індустріального суспільства вперше за декілька десятиліть класична вища освіта виступає в якості необхідної (але недостатньої) умови існування суспільства й особистості на рівні інформатизації. Тому вже декілька десятиліть перед системою вищої освіти постає питання перманентної модернізації. Остання, з одного боку, повинна торкнутись системи вищої освіти, а з другого – сприяти зміні вищої освіти в рамках існуючих глобальних і соціальних змін і навіть (якоюсь мірою) випереджати дані соціальні зміни.

Постіндустріальні трансформації, що здійснюються в Україні, “вимагають” нової парадигми освіти, посилення її антропоцентричного спрямування. Інноваційний потенціал постіндустріального суспільства “створює” ситуації ринку, які вимагають від людини не лише знань і навичок

виходу з важких ситуацій, а й уміння відсторонювати небезпеки, пов'язані із застосуванням нових технологій. Все це зумовлює необхідність особистісно-орієнтованої системи вищої освіти, її гуманізацію, гуманітаризацію, фундаменталізацію, індивідуалізацію [2, с. 208].

Інновації (особливо в період розвитку глобалізаційних процесів) можуть бути як підготовлені внутрішньо (що виникають на власному ґрунті), так і “запозиченими”, привнесеними ззовні. Вони можуть виступати також результатом взаємоадаптації різних соціокультурних систем, що відповідає реаліям мультикультурного соціуму як домінуючої організації соціального життя людства у XXI столітті. У зв'язку з цим інновації в галузі освіти доцільно розглядати в якості процесу взаємодії культур. Даний процес (окрім соціально-політичного) має ще й соціально-етичний аспект переходу від нерозуміння до розуміння, від “маркування” інновації до її адаптації та інтеграції.

Нині система освіти відстає за темпами модернізації від суспільних трансформацій. Це звичайна криза, коли освіта змінює свої форму і зміст у зв'язку із загальними цивілізаційними змінами. Це скоріше “боязнь росту” при переході суспільства до більш високої стадії розвитку, коли коригуються цілі системи освіти і засоби їх досягнення.

Криза, котру переживає система освіти в Україні, є “вторинною” стосовно загальноцивілізаційних цілей. Адже стратегічні цілі освіти в нашій країні мало відрізняються від цілей, що висуваються в економічно розвинених країнах. Специфічні ознаки “української” кризи полягають у необхідності збереження системи освіти хоча б на задовільному рівні, в підтримці того, що залишилось у даній сфері. Тому система освіти в Україні одним із головних завдань “вважає” об'єднання “долі” країни й освітнього простору.

В даній новій філософії освіти важливо враховувати не лише зміни в суспільних умовах життя, спроби (і небезуспішні) комерціалізації і конфесіоналізації освіти, а й серйозну втрату суспільного інтересу до проблем освіти в

Україні. Суспільство, “затиснене” економічними, політичними і соціально-духовними кризами, начебто повністю віддало освіту на відкуп професіоналам. З одного боку, це добре, з другого мають місце очевидні небезпеки.

По-перше, система освіти перестала бути пріоритетною з точки зору “соціального договору” в громадянському суспільстві. По суті, вона перестала бути предметом загальнонаціональних дискусій, суспільного інтересу, першочергових завдань держави. По-друге, завжди існує загроза вузьковідомчого підходу до освіти, котрий не збігається зі стратегічними інтересами держави і суспільства. По-третє, державна система освіти (котра прагне “вижити” за рахунок введення платної освіти) може відсікти від себе численний прошарок бідних, люмпенізованих сімей, не здатних повноцінно підготувати своїх дітей до школи, до вступу у вуз і т.д. По-четверте, вузьковідомчий підхід може “ігнорувати” ідеологічно і політично санкціоновані суспільством нові фундаментальні цінності у сфері економіки, політики, культури.

Говорячи про модернізаційно-інноваційні перетворення в системі освіти, слід зазначити, що структура процесу модернізації визначається комплексним характером, який охоплює всі сфери людської діяльності і складається з чотирьох основних груп явищ: соціальної сфери (у вузькому розумінні даного поняття), економічної, політичної і культурної сфери.

У соціальній сфері домінування цілераціонального типу соціальної дії “висловлює” себе в заміні відносин ієрархічного підкорення і вертикальної залежності відносинами рівноправного партнерства, побудованими на основі взаємного інтересу. Модернізація в економічній сфері має на увазі ще більшу раціоналізацію економічної дії – активізацію втілення наукових знань у виробництво, подальший розподіл праці, розвиток ринку товарів і грошей, появу могутніх стимулів для нововведень. У політичній сфері модернізація передбачає упорядкування адміністративно-політичних кордонів, утворення національних держав, стимулювання участі народних мас у політичному житті,

встановлення популярного управління, залучення до нього чиновників на основі освіти, кваліфікації і ділових якостей. У сфері культури модернізація – це певною мірою відмова від поведінки згідно з традиціями, раціоналізація свідомості відповідно до наукових знань.

На жаль, реформи в системі освіти (або те, що називається реформами) зазвичай мають формальний характер. Начебто багато нових форм, педагогічних інновацій, а якісні показники освіти не зростають. Наприклад, з'явилося багато ліцеїв, гімназій, коледжів, університетів, академій. Але якість освіти в них лише деінде змінилась у кращий бік. Тобто все “оновлення” звелось до перейменування, а дипломи цих навчальних закладів не відповідають “пишним” назвам. Навіть “комерціалізація” вищих навчальних закладів (куди “перетікають” кращі педагогічні кадри) автоматично не забезпечує високого рівня освітньої підготовки. Можна штучно “розколоти” навчальні заклади на “елітні” і “прості”. Але навіть “елітні” вузи без тяги до знань не зможуть «нав'язати» студентам місця, котрі “купили” заможні батьки. Необхідність вирішення “старих” і “нових” проблем диктує цілу низку напрямів реформування вищої школи. Йдеться про зростання її престижу, ліквідацію розриву між наукою і освітою; зміну системи розподілу ресурсів; принципи фінансування; демократизацію системи управління вищою школою.

Доволі важливим напрямом і необхідною умовою успішності реформ у системі вищої освіти є відмова від залишкового принципу її фінансування. Необхідно нарешті усвідомити, що фінансування освіти, по суті, є навіть більш вигідним, аніж підтримка інших галузей економіки. При цьому важливо “перевести” це розуміння у сферу (площину) конкретних рішень.

Важливою умовою досягнення освітньою системою України нового якісного рівня є вдосконалення механізмів управління навчальними закладами. Зокрема, йдеться про ефективну діяльність опікунських рад. Останні повинні включати в себе насамперед авторитетних і зацікавлених представників місцевої громадськості. При цьому дані

ради можуть стати важливою складовою інфраструктури громадянського суспільства в Україні.

У вирішенні актуальних проблем «освітнього поля» України важливим чинником є врахування громадської думки (емпіричний вимір зазначеної проблеми). Як свідчать результати емпіричних досліджень, лише 11,3% опитаних повністю задоволені рівнем своєї освіти, а 11,1% – повністю незадоволені. При цьому 19,0% респондентів вважають, що характер їх нинішньої роботи не відповідає їхньому професійному рівню [3, с. 226]. Слід зазначити, що більшою мірою не задоволені рівнем своєї освіти жінки.

За даними соціологічного моніторингу – 2014 Інституту соціології НАН України, повністю не задоволені рівнем своєї освіти 7% респондентів, скоріше не задоволені 20,4%, скоріше задоволені – 23,2% опитаних, повністю задоволених 16,6%. Щодо відповідності характеру роботи професійно-освітньому рівню респондентів були отримані такі дані. Так, 27,8% опитаних вважають, що характер їхньої теперішньої роботи є адекватним їхньому професійно-освітньому рівню. Протилежної думки дотримуються 23,3% опитаних.

Досить цікавим бачиться “розходження” думок респондентів стосовно задоволеності рівнем власної освіти залежно від місця їх проживання. Так, серед тих, хто проживає в Києві, 17,9% респондентів цілком задоволені рівнем своєї освіти. Водночас, у містах з населенням понад 250 тисяч таких лише 9,3%. У невеликих містах України повну задоволеність рівнем власної освіти демонструють 13,0% респондентів, у сільській місцевості – 12,2%. Серед тих, хто проживає у місті, але за межами України, рівнем своєї освіти задоволені 11,1% респондентів, у селі (за кордоном) – 9,4% опитаних.

Одним із небагатьох “реформаторських” кроків у сфері освіти є спроба переходу до Болонської системи. Власне, інтеграційний процес у науці й освіті має дві складові: формування співдружності провідних європейських університетів (під егідою документа, названого Великою хартією університетів) і об’єднання національних систем ос-

віти і науки в рамках єдиного європейського простору з єдиними вимогами, критеріями і стандартами. Головна мета даного процесу – консолідація зусиль наукової й освітньої спільноти й урядів країн Європи для суттєвого зростання конкурентоздатності європейської системи науки і вищої освіти у світовому вимірі (адже протягом останніх десятиліть європейська система поступається американській).

Слід зазначити, що для системи вищої освіти України Болонський процес, по суті, є непротим. Адже Україна не має глибинних традицій у галузі фундаментальної природничої та інженерної освіти. Тому системі української вищої освіти важко приєднатися до багатьох європейських рішень, нівелюючи власні багатовікові напрацювання в даній галузі. Тому нові виклики не можна буквально переносити в нашу систему освіти. Крім того, ми “маємо право” пропонувати європейській спільноті свої напрацювання, досягнення, своє бачення проблеми. Тобто йдеться про гармонійне поєднання європейських інновацій і кращих вітчизняних традицій.

Ще однією українською інновацією є відмова від 10-річної середньої освіти. І слід сказати, що дана “реформа” сприймається й оцінюється громадянами України неоднозначно. Доволі значна частина респондентів вважають доцільним повернення до “старої” 10-річної системи освіти. Серед тих, хто проживає в Києві, таких 45,0%, у великому місті – 48,6%, малих містах – 40,0%, у сільській місцевості – 41,8%. Якщо подивитись на дану проблему у “віковому” ракурсі, то побачимо, що доцільним повернення до системи 10-річної середньої освіти вважають 35,8% молоді (віком до 30 років), 45,9% представників середнього віку (30–54 роки) і 44,7% людей старшого віку (після 54 років).

Цікавим бачиться ставлення респондентів до даного питання залежно від їх освіти. Так, серед респондентів з початковою і неповною середньою освітою 38,7% вважають доцільним повернення до 10-річної освіти. Серед тих, хто має середню освіту, таких 41,6%, середню спеціаль-

ну – 47,8%, бакалаврів – 55,3%, а серед респондентів з вищою освітою – 50,2% [3, с. 227].

У СРСР система освіти складалася з трьох елементів – формального, неформального й інформального, тобто освіти шкільної й вузівської, позашкільної і пропаганди – просвіти. З точки зору радянських (власне, і західних) аналітиків, ця триелементна система була доволі результативною, відповідала реальним потребам радянської держави, котра жорстко контролювала її у всіх деталях. Якщо говорити про часи української незалежності, то зазначимо, що перманентно зменшувалось бюджетне фінансування системи освіти, мережі професійних закладів. Нині можна стверджувати, що в Україні відбулася деяка лібералізація системи освіти. Але при цьому безперервність освіти (від нижчого до вищого рівня) значно порушена. Знизилася доступність освіти для значної частини молодого покоління. Керівництво країни не змогло здійснити повномасштабну системну реформу системи освіти, й тому вона показово відстає від систем освіти країн Центральної Європи і Балтії, не кажучи вже про більш розвинені країни.

Серед суспільствознавців відбуваються серйозні дискусії стосовно концепції сучасної вітчизняної освіти. Багато хто вважає, що вона не повинна зводитися до суто формально-методичного навчання, а необхідно розвивати два види здібностей – інтелектуальні й етичні (одночасно). В основу нової парадигми освіти повинні бути покладені закони розвитку людини в єдності й цілісності зовнішнього і внутрішнього, об'єктивного і суб'єктивного, загального й особливого. Попередня парадигма системи освіти була зумовлена тоталітарним устроєм суспільства. Офіційно вважалось, що освіта функціонує відповідно до потреб суспільства. Фактично ж на перший план висувались інтереси держави, а точніше, інтереси партійно-державної номенклатури.

В Україні (як і в деяких інших пострадянських країнах) теоретична концепція орієнтації вищої освіти на ринкову економіку почала реалізовуватися з того, що держава

різко скоротила фінансування вузів. При цьому хід економічної реформи насамперед деформував “розумні” пропорції в оплаті праці. Творча, висококваліфікована праця у сфері освіти і науки стала оплачуватися значно нижче, аніж малокваліфікована. Низька матеріальна забезпеченість викладачів вузів породила небезпечну тенденцію різкого старіння викладацького корпусу, відтоку з освітньої системи найбільш творчих працівників середнього віку, скорочення притоку молодих спеціалістів. За роки української незалежності система освіти потрапила у смугу жорсткої кризи – економічної, соціальної, духовної, світоглядної. Це, природно, стало серйозним деструктивним чинником у еволюції інтелекту української нації.

Нерідко в професійних дискусіях, структурах законодавчої і виконавчої влади акцентується увага на думці про перевагу приватної вищої освіти. Але будь-яке реформування системи вищої освіти повинне передусім враховувати вітчизняний досвід, традиції. Розвинені країни мають свої самобутні підходи до організації системи вищої освіти і не поспішають імпортувати чужі моделі. Наприклад, усі 850 вузів Великої Британії – державні. Те ж саме – в Німеччині і Франції. А в Японії, навпаки, три чверті студентів навчаються в приватних вузах. Але сільськогосподарські, технічні, медичні й педагогічні вузи – в основному державні [4, с. 8].

Виникнення недержавних (приватних) вузів породило цілу низку специфічних проблем. Виникнувши у 1991 р., недержавні вищі навчальні заклади практично зразу почали конкурувати з платними відділеннями традиційних вузів і “викликали” велику тривогу в лавах працівників Міністерства освіти і ректорів державних закладів освіти. Поява заплутаних (нерідко суперечливих) законів і постанов (що регламентують діяльність недержавних вузів) нерідко має дискримінаційний характер, демонструє відсутність чіткої програми інтеграції недержавної вищої освіти в існуючу систему. Водночас варто зазначити, що недержавний сектор вищої освіти вирішує важливе соціальне завдання: безкоштовно для державного бюджету

готує кваліфіковані кадри для суспільства, заповнюючи ті “дірки”, котрі не в змозі заповнити громіздка і недостатньо мобільна державна вища школа пострадянської України.

В контексті сказаного доцільним бачиться спинитись на проблемі підприємницького університету. Термін “підприємницький університет” останнім часом «упевнено» увійшов у лексикон спеціалістів, котрі переймаються питаннями університетського менеджменту. Теоретичні розробки сутності підприємництва дають усі підстави оперувати даним поняттям стосовно діяльності університетів.

Під “підприємницькою організацією” стосовно університету розуміють: 1) організацію, що базується в своїй діяльності на цільовій інновації; 2) економічно ефективну організацію, що переймається прибутковою діяльністю і спирається на власні можливості; 3) ліберальну організацію з гнучкою мережевою побудовою; 4) організацію, в котрій ключовими чинниками є люди, групи і їх компетентність; 5) організацію, у керівництві котрої на першому місці стоять не планування і контроль дій працівників, а їх цілковита підтримка в рамках стратегії організації; 6) організацію, котра обличчям «спрямована» на користувача і дає змогу своєчасно реагувати на зміни його вимог [5, с. 118].

Як свідчить практика, інноваційні підприємницькі університети успішно вирішують завдання вищої освіти, наукових досліджень, які забезпечують високу якість навчання й успішну взаємодію з регіонами. Ці університети також забезпечують розвиток власної матеріальної бази і гідну платню своїм співробітникам.

Поряд з цим, про характер деструктивних процесів у сфері вітчизняної освіти свідчать такі дані. Кількість вузів зменшилась на 7%. Чисельність професорів і викладачів зросла на 5% (у тому числі докторів наук – на 40%). Їх реальна заробітна плата зменшилась у 4–5 разів. Місце за рівнем оплати праці знизилось з 4-го до 14-го. Якщо говорити про середній рівень освіти робочої сили в Україні, то даний показник зменшився з 11 до 9,4 року (у тому

числі в місті – з 11,2 до 10,0; на селі – з 9,8 до 8,2 року). У США середній рівень освіти робочої сили в 1996 р. становив 13,6 року, в Японії – 14,6, Південній Кореї – 13,6 року [6, с.110].

Важливим чинником підвищення ефективності й результативності інституту вищої освіти в Україні є реалізація парадигми безперервної освіти. Проте, існує низка проблем, пов'язаних із втіленням даної парадигми в реальне життя. Безперервна освіта як постійне набуття й оновлення знань людини, її духовного вдосконалення від дитинства до старості – одне із відносно нових наукових понять (виникло наприкінці 50-х – на початку 60-х років ХХ століття). Вивчення суспільного процесу, котрий визначається даним поняттям, стало одним із найбільш актуальних дослідницьких напрямів соціології освіти [7, с. 74].

Характеризуючи безперервну освіту як об'єктивну необхідність у сучасному світі, необхідно мати на увазі, що даний процес повинен здійснюватись і відповідною соціальною інституцією – системою безперервної освіти. Остання ще повністю не склалась навіть у найбільш розвинених країнах світу. Практичні кроки у даному напрямі поки що невеликі, розрізнені і стосуються, головним чином, удосконалення системи вищої і постпрофесійної (перепідготовка, підвищення кваліфікації) освіти. Тому соціологія освіти повинна певною мірою зосередитись на об'єктивних і суб'єктивних передумовах безперервної освіти, на тих соціальних проблемах, котрі виникли (чи можуть виникнути) у зв'язку з практичною реалізацією принципу безперервної освіти і на шляхах їх (проблем) вирішення.

Зміна відносної ролі інновації і традиції в структурі навчання передбачає зміну і типу відносин між поколіннями, між викладачем і студентом. Ці відносини втрачають характер примусу. Вони не можуть бути нічим іншим, як відносинами співробітництва, взаєморегуляції, взаємодопомоги рівним перед рівними, перед невідомим майбутнім.

У процесі навчання набуває домінування творчість, індивідуально-особистісна своєрідність підходу до проблеми, способу її вирішення. Головна мета відносин – співтворчість вчителя і учнів. Протиріччя між репродуктивним і творчим компонентами навчання вирішуються їх узгодженням, гармонізацією за провідної селективної ролі творчого компонента.

Для вдосконалення вітчизняної системи вищої освіти необхідно осмислити процес трансформації світоглядних і соціокультурних установок свідомості і норм діяльності. В системі освіти це виглядає як прояв протиріч між старими і новими формами і методами навчання і виховання, між індивідуальною свободою вибору студентом форм і змісту навчання і системністю, упорядкованістю системи освіти. Ці протиріччя можна подолати, не очікуючи переходу в стадію конфлікту, коли раціональні осмислені й організовані освітні і виховні системи і масова повсякденна культура стануть незіставними. Стратегічні цілі й аксіологічний базис освіти не можуть докорінно суперечити повсякденним цілям і цінностям життя.

Важливим аргументом на користь подальшого вивчення розвитку соціологічних досліджень процесів реформування системи вищої освіти є: 1) необхідність осмислення кризового стану системи освіти у зв'язку з переходом суспільства до інформаційної стадії, що передбачає нову класифікацію і вибір предметного змісту знань, які забезпечують інформаційний арсенал розвинутої особистості і аксіологічного обґрунтування мотивації її діяльності; 2) необхідність у створенні спеціально організованих систем передачі соціокультурного досвіду народу за умов відсутності загальнонаціональної системи виховання.

Для подальшого реформування вітчизняної системи освіти слід належним чином побачити її у дзеркалі “світової картини”. Так, за даними “Європейського соціального дослідження” (2005–2007–2009) складається така ситуація. За десятибальною системою оцінки (від дуже поганого до дуже доброго) нинішнього стану системи освіти Україна “виглядає” так на фоні провідних європейських держав.

Найвищий бал має Фінляндія (7,72), потім – Данія (7,47), Чеська Республіка (6,40), Норвегія (6,32) і т.д. Україна має бал 3,88 [8, с. 51]. Саме так українці оцінюють стан системи освіти у своїй країні. Тому одним із шляхів піднесення рейтингу України бачиться врахування зарубіжного досвіду освітньої діяльності й управління останньою.

Однак, не можна бездумно відкидати досвід, накопичений системою освіти в радянський період. У неї (системи) були свої особливості – внутрішня єдність, політехнічний нахил; привабливі елементи – систематичність освіти, високий рівень вимогливості, зв'язок з наукою. Були, звичайно, і “слабкі” місця – доктринерство, тоталітарний патерналізм з боку держави і т.п. Тому суть реформування системи вищої освіти в Україні бачиться на шляху збереження всього позитивного (накопиченого українською системою освіти) і збагачення освітнього й виховного процесу новітніми досягненнями інших національних освітніх систем, сумісних із вітчизняним досвідом.

Соціологічні дослідження останніх років дають підстави стверджувати, що в системі вищої освіти України залишаються роз'єднаними навчально-виховний процес, наука і виробництво. Навчання має переважно інформативний характер, слабо готує спеціалістів до практичної діяльності, залучення до світової культури. Низьким залишається рівень психолого-педагогічної і соціологічної підготовки викладачів. Вузами недостатньо ефективно використовуються можливості для самоорганізації і саморегуляції діяльності студентів. Це, в свою чергу, зумовлює низький рівень мотивації щодо опанування основ майбутньої професійної діяльності і слабкий розвиток їхніх освітніх потреб, індивідуального творчого потенціалу.

Не можна не визнати, що система вищої освіти не реалізує повною мірою накресленої їй соціальної ролі в перетворенні українського суспільства, престиж її залишається низьким. Однією з найважливіших причин нинішнього стану вищої освіти є неефективна державна політика. Наслідком останньої стало хронічне відставання вітчизняної вищої школи від кращих світових взірців.

Таким чином, розглядаючи систему вищої освіти із соціально-філософської і соціологічної точок зору (як суспільно-історичне явище, як засіб збереження, передачі і накопичення зразків матеріальної й духовної культури людства, народів, націй, як засіб формування людини), ми бачимо, що дані функції системи освіти в Україні загалом реалізуються. Але все менш ефективно. Тому реформування даної системи, приведення її у відповідність до світових стандартів – завдання не тільки актуальне, й вельми необхідне.

Література

1. *Михальченко Н.* Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Михальченко Н. – К. : Інститут соціології НАНУ, 2001. – 440 с.
2. *Навроцький О.І.* Вища школа України в умовах трансформації суспільства / Навроцький О.І. – Харків : Основи, 2000. – 240 с.
3. *Пилипенко В.* Українська соціологія сьогодні: дослідження основних сфер життєдіяльності суспільства / Пилипенко В. – Львів: Західно-Український консалтинговий центр, 2012. – 326 с.
4. *Садовничий В.А.* Образование и наука как фактор национальной безопасности / В.А. Садовничий // Вестник Московского университета. – 1996. – №1. – С. 3–10.
5. *Грудзинский А.О.* Университет как предпринимательская организация / А.О. Грудзинский // Социологические исследования. – 2003. – №4. – С.113–121.
6. *Україна: інтелект нації на межі століть.* – К. : Інтелект, 2000.
7. *Пилипенко В.Є.* Вища освіта в Україні: історія та пострадянські реалії (соціологічний аналіз) / В.Є. Пилипенко, Е.Г. Позднякова-Кирбят'єва. – Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2012. – 218 с.
8. *Головаха Є.* Тенденції соціальних змін в Україні та Європі за результатами Європейського соціального дослідження 2005 – 2007–2009 / Євген Головаха, А.Горбачик. – К. : Інститут соціології НАНУ, 2010. – 118 с.